

LA POLICROMIA DELS RETAULES BARROCS DE L'ESGLÉSIA PARROQUIAL DE SANT BARTOMEU I SANTA TECLA DE SITGES

CARLES ESPINALT I CASTEL
Mª JOSÉ GRÀCIA I TARRAGONA
JESÚS INSA I RUFACH
Mª ÀNGELS MARSÉ I FERRER

El present article pretén ampliar, des del punt de vista tècnic, les notícies que fins ara es coneixen sobre el conjunt de retaules barrocs de l'església parroquial de Sant Bartomeu i Santa Tecla de Sitges. Aquest estudi ha estat possible gràcies a la intervenció d'un equip de tècnics en conservació i restauració, els quals van redescobrir la policromia original de dits retaules.

LA POLICROMIA DELS RETAULES BARROCS DE L'ESGLÉSIA PARROQUIAL DE SANT BARTOMEU I SANTA TECLA DE SITGES

Coïncidint amb la restauració dels retaules barrocs de la parròquia de Sant Bartomeu i Santa Tecla, el Grup d'Estudis Sitgetans publicà un treball d'investigació realitzat per Isabel Coll i Mirabent. El treball tenia com a tema l'estudi dels retaules i de l'orgue de l'església, basant-se fonamentalment en un estudi formal i iconogràfic del conjunt retaulístic.

Durant els anys 1992 i 1993 un equip de tècnics en conservació i restauració de la Generalitat de Catalunya va portar a terme una acurada restauració dels retaules. Aquesta intervenció ha permès fer un estudi sobre la policromia de dits retaules; una investigació que s'ha portat a terme pretenent concretar les aportacions tècniques que han utilitzat diferents artífexs en la seva voluntat de resoldre els problemes de la policromia i dels daurats de les esmentades obres escultòriques.

La riquesa policroma que s'ha anat descobrint —després de treure les capes de brutícia, pols i repintats— palesa la categoria dels dauradors i policromadors que treballaren en dits retaules, demostrant que eren grans experts dins el seu camp artístic. Per tant, aquest estudi vol ampliar, en el seu aspecte tècnic, les notícies que fins ara es coneixien sobre els retaules de l'església parroquial de Sitges. Un conjunt que, com tants altres aspectes del barroc català, mereix, per

les seves importants qualitats artístiques, que s'investigui en totes les seves vessants.

INTRODUCCIÓ

La història del conjunt de retaules barrocs de l'església parroquial de Sitges passa per tres grans etapes:

La primera s'inicia en el moment de la construcció dels retaules —darrer quart del segle XVII— i es tanca els anys de la Guerra Civil de 1936. Són anys de gran esplendor artística a tots els nivells. Una riquesa de la qual és mostra la profusió artística que es reuní en una església parroquial d'una població petita, tal com Sitges en el segle XVII.

Durant aquests anys, els retaules barrocs sitgetans sofreixen repintats bastant generals, sobretot en els daurats. Seguint les directrius de la moda, moltes superfícies daurades són repintades de blanc (com és el cas dels retaules dels Dolors i del Remei).

La segona etapa compren des de la Guerra Civil fins a l'any 1993. Durant aquest temps els retaules, per a salvar-los d'una destrucció segura, són traslladats al Palau Maricel de Sitges. Gràcies a aquesta acció, els retaules s'aconsegueixen salvar quasi en la seva totalitat, ja que les imatges centrals havien estat llançades al mar amb anterioritat al desplaçament de les obres.

Finalitzada la guerra, els retaules són col·locats de nou a l'església, però sofreixen alguns canvis. Les imatges centrals són substituïdes per altres de menys qualitat artística i algunes talles de l'època barroca es canvien de lloc d'una manera arbitrària. Totes aquestes actuacions es succeeixen sempre sota propostes basades en bones intencions, si bé no podem dir que se n'obtinguin resultats òptims.

A mitjan segle XX es repinten alguns elements amb la intenció de donar-los nova il·lum i color; la tasca es porta a terme desconeixent —i sense preocupar-se de descobrir-la—, la magnífica policromia original.

La tercera etapa tot just acaba d'iniciar-se, però volem que sigui igualment llarga i profitosa. Comença l'any 1993, i pot continuar fins que sigui necessària una nova intervenció dels tècnics en conservació i restauració.

La intervenció s'inicia en el moment de retirar-se la pols, la brutícia acumulada i els repintats. És quan es descobreixen unes riques policromies, uns fins llamats i uns esplendorosos daurats, amagats des de feia temps. Cal dir que, si no hagués estat per la gruixuda capa de repintat que actuava com a protecció, la policromia no mantindria el bon estat de conservació de què avui gaudeix i la vegada que permet més fàcilment analitzar les solucions tècniques i formals que els retaules de Sitges presenten. Una informació que pot aportar noves dades a la història del barroc català.

TÈCNICA DE LA POLICROMIA

El procés d'execució d'un retaule s'inicia amb la proposta d'una traça i l'acord del preu entre l'artista (escultor o pintor) i el comitent, que signen un compromís davant d'un notari. El document rubricat conté les obligacions assumides per les dues parts. Un acord similar es produeix entre el comitent i el daurador. El daurador és l'encarregat de finalitzar les peces escultòriques amb l'estofat i el daurat de les imatges, dels relleus i de la resta del retaule.

Tots aquests diferents treballs estan perfectament estructurats i organitzats: cada persona que intervé en el procés té un lloc i unes ocupacions concretes. Arribar a ser mestre només és possible després d'una llarga evolució: l'aprenent s'ha de sotmetre a un lent i llarg període de treball al taller del mestre, començant amb la simple feina de moldre els pigments per a anar, a poc a poc, ascendint en el treball i arribar, amb el temps, a assolir ell mateix el grau de mestre:

Has de saber que el aprendizaje de esta técnica es largo: primero estudiar durante un año a temprana edad a dibujar sobre tabla; luego acudir al taller de un maestro que conozca todos los elementos inherentes a nuestro arte; ocuparse de moler los colores; aprender a moler las colas y moler el yeso, y tomar prácticas con la tarea de impregnar los retablos, hacer relieves y rasarlos; dorar y granear bien durante un periodo de seis años. Luego practicar la técnica de colorear, aplicar mordientes, hacer estofados de oro, aprender a dibujar sobre muro durante otros seis años, siempre dibujando, sin desmayar nunca, ni en días de fiesta ni laborables.⁽¹⁾

La tècnica de realització dels retaules és la mateixa per a tots, variant únicament en algun cas la qualitat dels materials emprats (en el

retaula de la Immaculada l'or fi ha estat substituït per colradura) o la qualitat del treball, que depèn directament de l'artista a qui ha estat encomanada la peça. La tècnica utilitzada en el segle XVII segueix vigent avui.

Les taules es preparen amb una impregnació de sis o set capes d'una cola animal, més càrrega (normalment blanc d'Espanya), que, un cop seques, s'escaten acuradament fins a aconseguir una superfície completament llisa. Aquesta capa serveix com a coixí, i al seu damunt es pot daurar o pintar segons convingui.

Abans de daurar s'aplica el *bol*, que és una terra argilosa molt fina que va de l'ocre clar al gris, i fins al vermell fort, i que s'utilitza per a preparar les superfícies a daurar. Sobre la preparació del *bol* Pacheco explica:

La templa para embolar suele ser lo más dificultoso de acertar en el aparejo y requiere mucha experiencia; [...] A una escudilla de engrudo, de lo que se templó con el yeso mate, se le echarán tres de agua dulce y, si es verano, cuatro, porque con el calor se fortaleze; hacese este temple de antenoche y queda al sereno y a la mañana amanece helada; con ella caliente se templa el *bol* para la primera mano; la cual se da refregada [...]. Como se fueren dando las demás manos, se irá calentando, y las últimas tendrán más cuerpo, que llegarán hasta cinco [...].⁽²⁾

Un cop el *bol* està aplicat, ja es pot procedir a daurar.

Después de tantas advertencias antes de dorar la pieza se les quitará el polvo con unas plumas y con un paño limpio, y con su polidor de cerdas áspero se les dará lustre en seco usando en los hondos de otro más pequeño, o de una brocha áspera, pero han de ser muy limpios y puesta la pieza, da suerte, que tenga el agua su corriente y, después de empalertados los panes de oro con el agua dulce y clara, y su pincel grande y blando se irá mojado la cantidad que bastare y se irá dorando, limpiamente, ayudándose del vaho, del algodón, o coleta de conejo, para dexarlo bien asentado, advirtiéndole que al mojar se recorte con el agua ajustada al oro y que no suba por encima de él. En el verano es bueno dorar con agua del pozo, porque refresca el aparejo; y en el tiempo, lo que se dora por la mañana se bruñe a la tarde y, si es húmedo y llovisoso, se ha de esperar a que esté bien seco probando, primero, si se puede apretar la piedra, y si sale con lustre.⁽²⁾

En ocasions, fonamentalment a causa d'una manca de pressupost per a la realització de la peça, en lloc d'utilitzar or fi, s'utilitza una

colradura, que consisteix a fer servir plata en lloc d'or, però donant-hi un acabat que imiti aquest material. Pel que fa a això, Pacheco diu:

También es bien saber, de camino, que se puede estofar sobre plata bruñida haciendo que parezca oro; la cual, poniéndola al sol, se le darán dos o más manos de doradura, hasta que imite el color subido del oro; y después de seca la pieza, con una brocha blanda se le dará una mano de orines y, estando seca, se podrá estofar como sobre oro y rayar y grabar sin miedo de que salten los colores; y esto se hace en muchas partes de Castilla, o por ahorrar de oro, o por falta de él.⁽²⁾

Un cop fets el daurat i el brunyit, es procedeix al *llamat o estofat*, que consisteix bàsicament en l'aplicació d'un tremp d'ou sobre el qual, un cop sec i amb l'ajuda d'un punxó, es realitzen una sèrie de dibuixos que deixen a la vista l'or.

Els llamats dels retaules de Sitges, i tota la policromia en general, són d'una gran qualitat i delicadesa, encara que en alguns casos el treball original ha estat malmès per actuacions posteriors.

Les carnacions de tots els retaules estan realitzades a l'oli. Segons Pacheco, les carnacions són la primera cosa que es comença i l'última que s'acaba.

TIPOLOGIA DELS MODELS ORNAMENTALS

Les directrius donades per la darrera sessió del Concili de Trento —a través del decret XXVè—⁽³⁾ incidiren directament sobre les aplicacions artístiques de l'església catòlica. Les directrius donades pel Concili avantposaven l'obra d'art al servei de la litúrgia a la vegada que reclamaven un art de formes més expressives i naturalistes. Una aspiració que s'aconseguiria en tots els àmbits artístics i que, com és lògic, també influi en les decoracions policromes.

Un altre aspecte interessant d'ésser tractat és la importància que té la policromia en les imatges. A mesura que avança el segle XVII, aquesta ornamentació —que era puntual— va ocupant tot l'espai de la superfície de l'escultura policromada. Els motius decoratius que s'utilitzen són els vegetals, els rams i els ocells, així com els diferents

motius antropomòrfics extrets del repertori manierista del segle XVI. Amb aquesta utilització es demostra com els models ornamentals es mantenen de pares a fills i amb poques variacions, cosa lògica en un ofici artesanal com és el de la policromia escultòrica.

FONTS GRÀFIQUES

És per a tothom conegut que pintors i escultors del període barroc utilitzaven els gravats —majoritàriament importats d'Itàlia— en el moment de plantejar-se una composició o de buscar una actitud per a una figura. Els dauradors i policromadors també els utilitzaran en el moment de buscar repertoris ornamentals per als seus treballs decoratius. Exemple del que diem és el model que el daurador Francesc Cervera va fer servir per a compondre la policromia de l'escultura de la Fe, del retaule de Sant Elm de la parròquia de Sitges.⁽⁴⁾

La decoració policroma de la resta dels retaules està formada per models decoratius molt més simples. Els temes emprats són rams i formes geomètriques d'un tipus formal l'inici del qual es pot situar a la segona meitat del segle XVII i que continua fins als primers anys del segle XVIII. Hi trobem també moltes versions dels models de palma, pinya i carxofa que entren a formar part dels models ornamentals europeus a través dels motius decoratius tèxtils que arribaven a Europa procedents d'Orient. La policromia d'alguns vestits de les escultures de Sitges pot ser un interessant exemple d'aquesta influència.

RETAULE DEL ROSER. 1684

La solució policroma del retaule del Roser és una de les més utilitzades durant el segle XVII. Feta amb un llamat obtingut en ratllar amb un punxó damunt la superfície policromada, prèviament daurada, aconsegueix unes fines línies d'or a la manera del teixit de seda dit de *llama*.

En el retaule del Roser trobem un recurs força expressiu; ens referim al treball de llamat en les zones dels plegats de la roba i en els espais de l'interior de les architectures. Exemple del que diem es pot veure d'una manera especial en l'escena de la Coronació d'Espines i

en l'escena del misteri de Glòria de l'Assumpta. La resta del retaule no ens ajuda a fer una variació tipològica de la seva policromia, pel fet de ser aquesta una ornamentació monòtona que es repeteix en tots els relleus del retaule.

RETAULE DE LA IMMACULADA CONCEPCIÓ. 1694

Aquest retaule, com ens diu Isabel Coll en el seu estudi sobre els retaules barrocs de Sitges, no es daurà fins a principis del segle XVIII. Coll ens dóna a conèixer que pel mes de juliol de 1701 encara no està policromat.

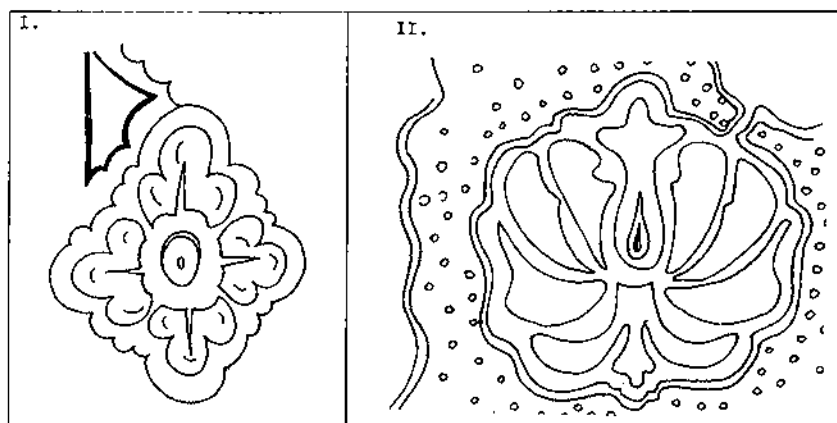
El retaule de la Immaculada segueix amb la policromia contrareformista del darrer quart del segle XVII, amb una base de fons llamat amb estofats a punta de pinzell de temàtica geomètrica centrats per uns ramejats. Aquest tipus de policromia es troba en els relleus de la predel·la, en el mantell de Sant Josep i en el vestit de la Verge de l'escena dels Desposoris, ornamentats amb ramejats fets a punta de pinzell i amb fons llamat. El sacerdot porta una ornamentació amb motius de palmeta a la túnica. La resta de la policromia està molt perduda per a poder-ne tenir una visió clara.

La factura de la policromia d'aquest retaule confirma que pot sortir del taller de Joan Muxí, que treballa en la policromia del retaule de la Verge dels Dolors, a principis del segle XVIII, cronologia que es correspon amb la policromia del retaule de la Immaculada. Els esquemes compositius dels ornaments sobre els espais, l'ús de ramejats i els elements vegetals són semblants en ambdós retaules.

RETAULE DE LA VERGE DEL REMEI. 1695

Aquest retaule no es daura fins al primer quart del segle XVIII. Presenta una ornamentació de tipologia fitomòrfica, que segueix la tradició del segle anterior, sense cap canvi important. Les ornamentacions d'estufat i llamat més significatives d'aquest retaule són en les dues imatges de sant Magí i santa Elisabeth amb sant Joan. L'escapulari que porta sant Magí presenta una ornamentació de motius geo-

RETAULE DE LA VERGE DEL REMEI

I. Detall d'un motiu rombic-lobulada de la túnica de santa Elisabet.
 II. Detall d'un motiu de flor de palmeta de l'hàbit de sant Magi.

mètrics d'enquadrament (decoració realitzada amb petits quadrats), recurs utilitzat aquí d'acord amb el gust de l'època. L'enquadrament ja no només emmarca altres motius, com es fa en les policromies de finals del Renaixement, sinó que cobreix tot l'espai llamat de la policromia. L'hàbit del sant té una ornamentació de palmeta, disseny tret d'un teixit italià de finals del segle XV o principis del XVI.

El motiu de la túnica de santa Elisabet és el rombic-fitomòrfic, utilitzat en la policromia cap a mitjans del segle XVII, fins al primer terç del segle XVIII.

RETAULE DE SANT PERE

La policromia dels tres relleus que formen la predel·la està realitzada amb una base de llamat amb petites formes de ramejats estufats. Una de les parts més interessants és la policromia de les flors, pintades amb gran voluntat realista, del paisatge en el camí del Calvari, en el moment de la trobada de Jesús i Sant Pere.

Detall retaule del Remei. Santa Elisabet.

Detall retaule del Remei. Hàbit sant Magí.

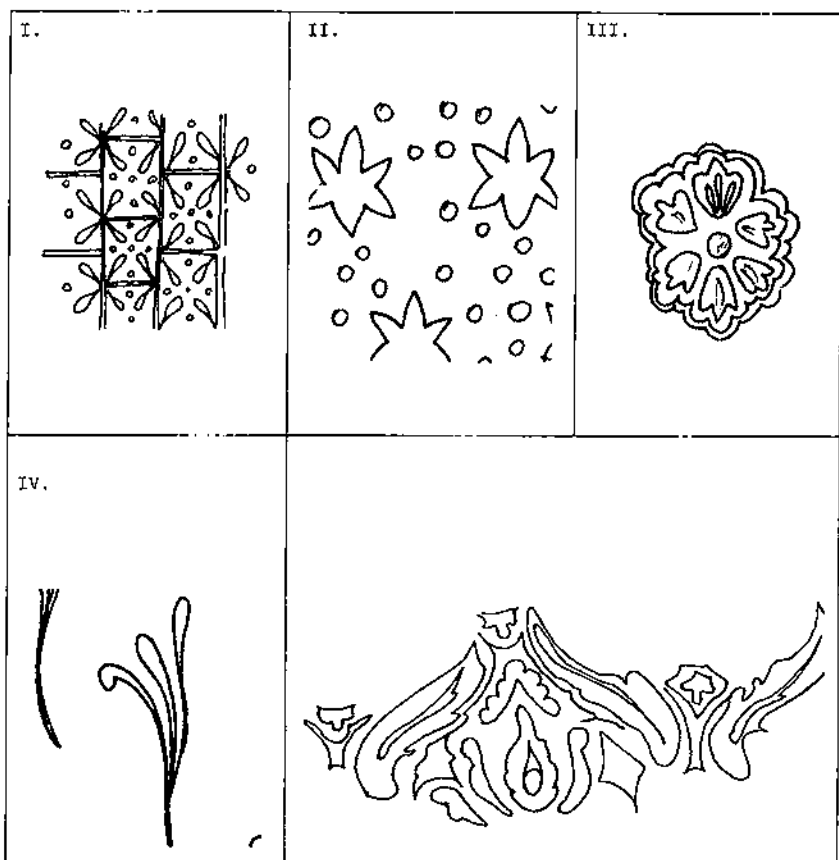
RETAULE DE LA VERGE DELS DOLORS. 1699-1701

La policromia del retaule dels Dolors la realitza Joan Muxí a principis del segle XVIII, però, com hem dit en l'apartat del retaule de la Immaculada, aquest segueix també amb una ornamentació típicament contrareformista molt simple: fons llamats amb formes vegetals i enquadrats. Cal només analitzar la policromia del camí del Calvari per observar una tipologia d'enquadrat sobre la túnica de Jesús amb un llamat generalitzat, esquitxat per ratlles i formes circulars, tot amb un to monòton. Una policromia que simplement fa un ús d'acabat final.

El pintor-daurador és el que dóna l'expressió definitiva a l'obra escultòrica, però l'ús d'elements decoratius antropomòrfics i grotescs, després del segle XVII, queda per sempre en l'oblit de la policromia contrareformista, a part dels models acceptats de ramejats, fruites, ocells i nens.

Detall retaule dels Dolors. Detall plafó presentació.

- I. Detall "enquadrats" de la túnica de Crist en el relleu del Camí del Calvari.
II. Formes circulars i d'estels del mantell de la Verge en el relleu del Camí del Calvari.
III. Motiu fitomòrfic de palmeta de la túnica del sacerdot de la Presentació de Jesús.
IV. Detall dels "rams" del mantell de la Verge en el relleu de La Fugida a Egipte.
V. Detall de la catifa del relleu de la Presentació de Jesús.
Joan Muxí (1701).

Detall retaule dels Dolors. Relleu Calvari.

Detall retaule dels Dolors. Relleu Calvari.

RETAULE DE SANT ELM. 1688-1691

El dia 29 de juny de 1691, Francesc Cervera, fill, signa un acord amb els administradors de la Confraria de Sant Elm per estufar i daurar el retaule per un preu de 500 lliures.

L'ús de la coneguda trilogia —ramejats-ocells-nens— ens demostra com el repertori ornamental del retaule de Sant Elm és un clar exemple de decoració contrareformista que va utilitzant-se cada cop amb més força a mesura que el segle XVII avança.

A la vegada, cal que la policromia d'aquest retaule sigui considerada com un treball d'una altíssima bellesa. La delicadesa de les seves solucions ens porta a considerar que la policromia del retaule de Sant Elm sobresurt en qualitat per sobre de la que es pot trobar en altres retaules de la mateixa parròquia.

Crida l'atenció que en un retaule apareguin tres tipologies molt diferents, però utilitzades molt sovint per pintors-dauradors de l'època. Ens referim al cas d'un arcaisme ornamental en la policromia del diorama de la predel·la. En l'ornamentació de la capa pluvial de sant Elm, amb amples franges estufades, el caputxó és convertit en escut dorsal amb un cap de querubí representat amb un cap de nen amb dues ales, a la manera del segle XVI.

L'altra figura policromada amb un ornat molt propi de la segona meitat del segle XVII fins a finals del segle, és l'Esperança, on podem observar uns motius d'ornamentació fitomòrfics.

El Sant Bisbe del carrer de l'Evangeli té una policromia també postconciliar, amb uns elements trets del natural que ocupen tota la superfície amb fulles d'acant en forma de ramells sobre un espai llatat.

En l'escultura de la Fe, els elements de l'ornat són els més exquisits en la seva realització tècnica i artística. Així demostra Francesc Cervera el seu grau de mestratge en l'estufat a punta de pinzell sobre el llatat d'aquesta policromia.

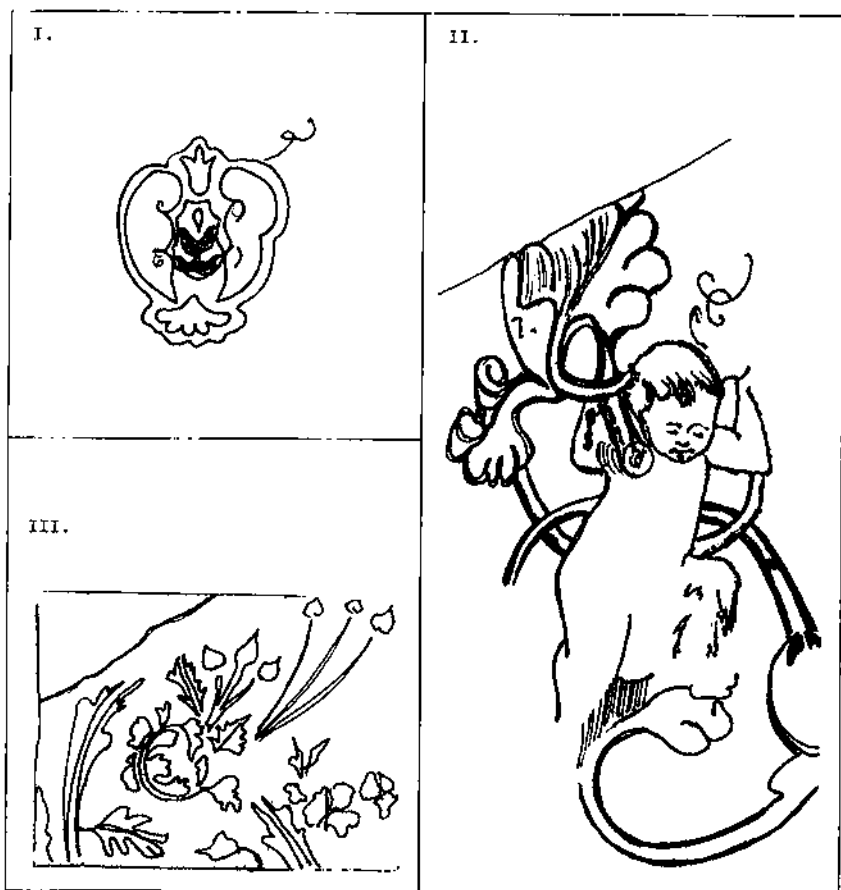
L'ornamentació de l'escena es basa en: ramejats-ocells-nens. Sobre el genoll dret de l'escultura de la Fe es desenvolupa l'escena:

Retaule de sant Elm. Detall túnica Esperança.

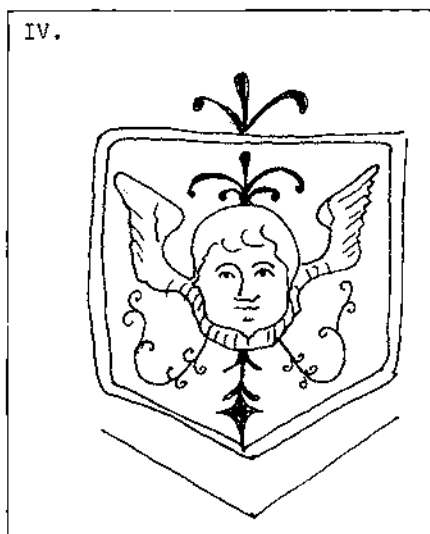
Retaule de sant Elm. Detall vestit de la Fe.

I. Decoració fitomòrfica en la túnica de l'Esperança.
II. Motius de ramejats i nen "trilogia contrareformista" del vestit de la Fe.
III. Detall d'un ramell de fulles d'acant de la capa del Sant Bisbe del carrer de l'Evangeli.
Francesc Cervera (1691).

Retaule de sant Elm. Detall capa pluvial sant Elm.

*IV. Escut dorsal amb cap de querubi de la capa pluvial de sant Elm.
Diorama central de la predel·la.
Francesc Cervera (1691).*

un nen nu que observa l'observador amb la mirada baixa i amb les mans alçades agafa dos rams amb fulles de pàmpolis amb una gran delicadesa. Els ramejats van absorbint tot l'espai fent una ziga-zaga trencada per les traces molt perdudes d'un petit ocell a la part inferior de l'escena.

ELS ARTISTES POLICROMADORS I DAURADORS

Tenim poques notícies dels autors de la policromia i dels daurats dels retaules de Sitges. Només se'n coneixen dos: Francesc Cervera i Joan Muxí, dels quals es saben poques coses més a part del seu nom.

Francesc Cervera, de Vilafranca, fill del també daurador Francesc Cervera. El 16 de setembre es casa amb Paula Blanc, de Valls. És el

daurador del retaule de Sant Elm de Sitges. El 29 de juny de 1691, signa un acord amb els administradors de la Confraria de Sant Elm, on es compromet a estofar i daurar el retaule per 500 lliures, i es compromet a tenir-lo finalitzat abans de la Pasqua de l'Esperit Sant de l'any següent al de la firma del contracte (manual del notari Avellà, 1691, AHS).⁽⁵⁾ L'any 1699 s'ofereix a daurar l'altar major de l'Església parroquial de Valls per 6.000 lliures barcelonines. L'any 1700 daura el retaule major de l'església parroquial de l'Arboç, obra de Domingo Rovira. Li són pagades 3.000 lliures barcelonines. Té el taller al carrer de les Mosques de Vilafranca, és el mateix taller del seu pare. Es casa en segones núpcies amb Francesca.⁽⁶⁾

Joan Muxí. Mestre pintor i daurador de Barcelona, nascut a Berga. L'any 1698 cobra 125 lliures per pintar i daurar el retaule del Sant Crist i el sagrari de l'altar major de la parroquial de Santa Maria de Corbera de Llobregat. És l'autor del treball de policromia del retaule dels Dolors de Sitges. Es casa amb la filla de Joan Roig (pare), germana del Joan Roig autor de l'escultura de dit retaule. L'any 1689 torna a col·laborar amb Joan Roig en la realització del retaule de Sant Pacià a la Catedral de Barcelona. El 14 d'agost de 1690 contracta el retaule del Sant Crist, de Calella. El 7 de juny de 1701 realitza el retaule de la Mare de Déu del Roser, de Rupià. L'any 1712 realitza el retaule de Sant Antoni Abat de la Catedral de Barcelona. L'any 1723 deixa l'ofici de daurador i el reprèn el 1726, però només per un any. Després es dedica a l'ofici de peixater.

Si comparem el resultat de les obres anomenades amb el retaule dels Dolors de Sitges, ens podem atrevir a posar en dubte l'autoria de la policromia per part de Joan Muxí. És més segur creure que és fruit del treball dels artífexs del seu taller. El retaule dels Dolors de Sitges és una obra escultòrica immillorable, però la seva policromia, tot i que no és dolenta, no presenta cap element a destacar, estant formada només per tipologies de fàcil execució.

Pel que fa a la resta del conjunt de retaules, no es sap res dels seus policromadors; però es poden fer atribucions buscant paral·lelismes entre ells.

CONCLUSIONS

El nostre treball vol insistir en la difusió del conjunt de retaules de Sitges, donar a conèixer la seva importància artística i contribuir a ampliar les notícies sobre dits retaules.

Destaquem la categoria dels artífexs Joan Muxí i Francesc Cervera, entre d'altres, que portaren a terme la tasca de policromar i daurar els retaules, demostrant una gran experiència en el seu camp artístic. Apreciem també la cura que ha tingut sempre el poble de Sitges a conservar i preservar les obres barroques esmentades.

NOTES

- (1) CENNINO CENNINI. *Tratado de la pintura*, Ed. Sucesor de E. Messeguer, 1979.
- (2) PACHECO, FRANCISCO. *Arte de la pintura*, Ed. Leda, 1982.
- (3) GARRIGA, J. *Renacimiento en Europa. Fuentes y documentos para la Historia del Arte*, vol. IV, Barcelona 1983.
- (4) BERLINER, R., *Modelos ornamentales de los siglos XV a XVIII*, vol. II, Barcelona, 1928.
- (5) COLL I MIHARENT, Isabel. *Els retaules barrocs i l'orgue de l'església parroquial de Sitges*, Grup d'Estudis Sitgetans, 1993.
- (6) MASSANELL I ESCIASSANS, Antoni. «Els artistes vilafranquins: pintors, escultors i dauradors (s. XV al XVIII)», Institut d'Estudis Penedesencs, *Miscel·lània Penedesenca*, 1978, vol. I.

BIBLIOGRAFIA

- BOSCH I BALLBONA, JOAN. *Els tallers, l'escultura al Bages al segle XVII*, Caixa d'Estalvis de Manresa, 1986.
- MARTINELL, CÈSAR. *Arquitectura i escultura barroca a Catalunya*, Barcelona, Ed. Alfa, El Barroc Salomònic (1671-1730), 1961, Monumenta Cataloniae XI.
- TRIADÓ, JOAN RAMON. *L'època del barroc s. XVII-XVIII*, Ed. 62, Història de l'Art Català, vol. V, Barcelona, 1984.